

હું ભણેલો છું કે ગણેલો? ચાલો, નક્કી કરીએ

મારા એક પ્રવચન બાદ પ્રશ્નોત્તરી દરમિયાન એક ભાઈએ કહ્યું, ‘પણ ત્યાં અનેક ભણેલા-ગણેલા માણસો ભેગા થાય છે. પ્રવચનનો વિષય હતો ‘છટકબારીઓ’. અંદર અને બહાર વચ્ચે સંવાદિતા ન હોવાના કારણે ઊભો થતો સંઘર્ષ અને ત્યાર બાદ એ સંઘર્ષના ઉપાય અર્થે છટકબારીઓનો ઉપયોગ.’

આ ‘ભણેલા-ગણેલા’ એટલે શું? આપણા રોજબરોજના વ્યવહારમાં આપણે આ શબ્દોનો ‘છૂટથી ઉપયોગ કરીએ છીએ, એટલે એનો કંઈક અર્થ, મહત્ત્વ, ઉપયોગ, વજૂદ... કશુંક તો હશે જ ને! અને આ કથનમાં ‘ભણેલો’ શબ્દ તો સહેલાઈથી સમજાય એવો છે, પરંતુ આ ‘ગણેલા’ એટલે શું?’

૧. ભણેલો : બે શબ્દો છે : ભણેલા અને અભણ. આ ભણતર એટલે ઔપચારિક શિક્ષણ-ફોર્મલ એજ્યુકેશન. બાળમંદિરથી શરૂ કરી ઠેઠ યુનિવર્સિટી સુધી. અને એ શિક્ષણના અનેક પ્રકાર. કેટલાક પ્રકાર ખૂબ લાંબા તો કેટલાક ટૂંકા. ઘણું કરીને, આધુનિક સમયમાં આ શિક્ષણને આજીવિકા સાથે-કમાણી સાથે-જીવનશૈલી સાથે સંબંધ છે. શાળાઓ-કોલેજો એ વ્યક્તિને એક સારો પ્રોફેશનલ (કારીગર) બનાવે છે, સારો માણસ નહીં. ત્યાં એનાં કૌશલ્યોનું ઘડતર થાય છે, એના ચારિત્ર્યનું નહીં!

આપણે કેટલા ગૌરવથી કહીએ છીએ : મારો દીકરો કાર્ડિયોલોજિસ્ટ છે.

મારી પૌત્રીને સ્ટેનફોર્ડમાં મળ્યું (એડ્મિશન).

અમારા દીકરાની વહુ ફાર્મસિસ્ટ છે.

અને આપણે જ્યારે આવું કહીએ છીએ ત્યારે આપણી નજર એ વ્યક્તિની વેચાણ-કિંમત- સેલિંગ પ્રાઈસ કેટલી છે, એની ભૌતિક સમૃદ્ધિ ભેગી કરવાની કેટલી તાકાત છે એના પર છે. તે એમાં ખોટું શું છે એની આ વાત નથી. આ વાત છે અત્યારે જે ચાલી રહ્યું છે એની. ભણેલા હોવું અને ગણેલા હોવું એ તફાવત સમજવાની આ વાત છે. અને મહત્ત્વની વાત એ છે કે એ જરૂરી નથી

હું ભણેલો છું કે ગણેલો? ચાલો, નક્કી કરીએ

કે એક બહુ ભણેલો માણસ બહુ ગણેલો હોય જ! આ સમજવું પડે એવું છે. અને પછી બીજી મહત્ત્વની વાત કે એ છે કે આ બેની સરખામણીમાં શું વધારે મહત્ત્વનું? એ નક્કી કેવી રીતે થાય? એ નક્કી કોણ કરે? ચર્ચા રસપ્રદ બનશે. વિષય આકર્ષક છે એવું અત્યારે તો લાગે છે. તો ચાલો, આગળ ચાલીએ.

માનવજીવન વધારે ને વધારે સ્પર્ધાત્મક અને અઘરું બની રહ્યું છે. સંવેદનશીલ મા-બાપ એમનાં સંતાનો અંગે ચિંતિત છે. કારણ કે શિક્ષણ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ બંને એમની દિશા અને ધ્યેય બદલી રહ્યાં છે. ‘સફળ વેપારી’ બનવાની હરીફાઈ ચાલી રહી છે. ભૌતિક સમૃદ્ધિનું જોર વધી રહ્યું છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે, ઊછરતાં સંતાનો પણ એમની નજર ભૌતિક બાબતો પર કેન્દ્રિત કરે છે.

અભણ માણસ કરતાં ભણેલો વધારે આવકાર્ય છે.

ગરીબ માણસ કરતાં સમૃદ્ધ માણસ વધારે પ્રસિદ્ધ છે.

સંસ્કાર અને સમૃદ્ધિ સાથે રાખવાનું કામ કપરું છે.

શું સારું, ગણેલો કે ભણેલો?

કેટલું અઘરું છે આ નક્કી કરવાનું?

બહુ સ્વાભાવિક રીતે જ આ સંજોગોમાં ગણેલા કરતાં ભણેલાને, અને સંસ્કાર કરતાં સમૃદ્ધિને વધારે મહત્ત્વ અપાય. એવું જ શિક્ષણ બાબતમાં છે. શિક્ષણનું ધ્યેય ચારિત્ર્યઘડતરને બદલે ‘પ્રોફેશનલિઝમ’ તરફ વધારે છે. પરિવર્તનનો દોર જોરમાં છે. પવનનું જોર એટલું ભારે છે કે સામાન્ય માણસ એ ઝડપની સામે ટકી શકવા અસમર્થ, અસહાય બની રહ્યો છે.

જગત નાનું થઈ ગયું છે. નવી પેઢીનાં સંતાનોને જગત ફંફોળવું છે. એમને દેશમાં રહેવું નથી. એમને અન્ય સંસ્કૃતિઓને જોવી છે, અનુભવવી છે, માણવી છે. પરિણામે માનવીય સંબંધોની ભાત પણ બદલાઈ રહી છે. લગ્ન એક સંસ્થા, મરેજ ઇઝ એન ઇન્સ્ટિટ્યૂશન બની રહેવાને બદલે વિભિન્ન પ્રકારના આકાર લઈ રહ્યું છે. શિક્ષણની પરિભાષા બદલાઈ રહી છે. શિક્ષક સાથે સંકળાયેલો એ ‘ગુરુ’નો માનનીય અને પૂજનીય ખ્યાલ બદલાઈ ગયો છે. અને એ શિક્ષણ પણ બીજા પ્રોવાઇડર્સની માફક એક સર્વિસ પ્રોવાઇડર બની ગયો છે. સાંદીપનિઋષિનો એ આશ્રમ શાસ્ત્રોની એ જૂની ચોપડીઓમાં ક્યાંક દબાઈ ગયો! ભણતર માટે તો ઓક્સફર્ડ, સ્ટેનફર્ડ અને હાર્વર્ડના દરવાજા ખૂલ્યા છે પણ એ ગણતરનું શું? મારા એ મહત્ત્વના ભાગનું શું થશે? ભણેલો અને

ગણેલો. શું છે આ બધું? કોઈ પણ સામાજિક સમારંભમાં જાવ તો ત્યાં લોકોનાં ટોળાં ઊમટેલાં દેખાય છે. એ પછી ધાર્મિક સમારંભ હોય, સામાજિક સમારંભ હોય, રાજકીય સમારંભ હોય કે પછી આનંદ, પ્રમોદની પ્રવૃત્તિ હોય. માણસ સતત અન્ય માણસોના સંપર્કની ઈચ્છા રાખે છે. હુલ્લડો થાય ત્યારે પણ વિભિન્ન લોકોનાં ટોળાં ચોક્કસ ભેગાં થાય છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઔપચારિક હોય કે પછી અનૌપચારિક પણ હોય. જરૂરી નથી કે એ ભીડમાં, એ ટોળામાં, એ ક્લાસરૂમમાં કે પછી એ સમારંભમાં બધા ભણેલા કે અભણ જ માત્ર હોય! મૂલ્યાંકનની, પસંદગીની, જજમેન્ટની કઈ માત્રા ત્યારે મારી એ હાજરી નક્કી કરે છે? એ કાર્યક્રમમાં, એ સમારંભમાં મારા વ્યક્તિત્વનો કયો ભાગ મારી એ હાજરી, મારી એ સંડોવણી નક્કી કરે છે? મારા દ્વારા કશું પણ એમ જ, ખાલી-ખાલી થતું નથી. કોઈક કારણ તો જવાબદાર હોય જ છે. અને ત્યારે આ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઊભો થાય કે મારા વ્યક્તિત્વનો કયો ભાગ મારી એ સંડોવણી નક્કી કરે છે? ભણતરવાળો ભાગ કે પછી ગણતરવાળો ભાગ?

મારી શૈક્ષણિક લાયકાતની જાહેરાત માટે ‘બિઝનેસ કાર્ડ’ છપાવાય. એ બહારની ઓળખાણ છે. એ મારા ભણતરની વાત છે, પણ મારા ગણતરનું શું? હું ‘ગણેલો છું કે નહીં’ એ કેવી રીતે નક્કી થાય? અને ‘ગણેલો’ એટલે શું?

૨. ગણેલો : ‘ભણ્યો પણ ગણ્યો નહીં’ – એ વિધાન આપણે ઘણી વાર સાંભળ્યું છે. શું અર્થ છે આ કથનનો? એ ભણેલો છે. એની પાસે કોઈક શૈક્ષણિક લાયકાત છે, ડિગ્રી છે, સર્ટિફિકેટ છે. લાઇસન્સ છે, પરંતુ એણે એવું કંઈક કર્યું કે જે એના એ સર્ટિફિકેટ સાથે મેળ ખાતું નથી. એટલે કે તમારા વ્યવહાર સાથે, મારી એ તમારા શિક્ષણ સાથેની અપેક્ષા કંઈક જુદી પડે છે. મને તમારું વર્તન નવાઈ પમાડે છે, પણ તમારાથી એ થયું. એ થવા માટેનાં કારણો હોવાં જોઈએ. જે થયું તે તમારા શિક્ષણના કારણે નથી થયું, નહીં તો એ થયું જ ના હોત. એટલે કે તમારા વ્યક્તિત્વનો એવો કોઈક બીજો ભાગ છે જે તમારા એ વ્યવહાર માટે જવાબદાર છે.

એટલે કે ભણતર સિવાયનો પણ મારો એક બીજો ભાગ છે, જેની નોંધ લેવાય છે. અને કહેવાય છે કે ત્યાં એ કથામાં, એ કાર્યક્રમમાં, એ પ્રવચનમાં મોટી સંખ્યામાં ‘ભણેલા અને ગણેલાયે’ આવે છે! કોણ છે આ ગણેલા? અને આમ એ શબ્દ ‘ભાર’ મૂકીને કેમ બોલાય છે? ભાર મૂકીને બોલાય છે એટલે એ વજન પડે એવી વાત હોવી જોઈએ. ચાલો, નિરાંતે સમજીએ.

હું ભણેલો છું કે ગણેલો? ચાલો, નક્કી કરીએ

આપણે એક વ્યક્તિ તરીકે અનેક ભાગોમાં વહેંચાયેલા છીએ. મારી એવી ઘણી ખાસિયતો, ઇચ્છાઓ, અભરખા છે જે મારી ખાનગી બાબતો છે. એ પણ હું જ છું અને મારા એ ભાગ દ્વારા ઘણું બધું થાય છે. જરાક તપાસીએ.

૧. તમે કશું પણ કરવું પડે એટલે કરો છો કે પછી કરવું છે એટલે કરો છો?
૨. તમે તમારા વ્યવસાયમાં ચુસ્ત-કડક (રિજિડ) છો કે છૂટછાટવાળા (ફ્લેક્સિબલ)?
૩. એકાદ દિવસ એમાંનું કશુંક ન થાય તો અપરાધ (ગિલ્ટી)ની લાગણી અનુભવી છે?
૪. તમારા મહત્ત્વના નિર્ણયો તમે જાતે લો છો કે તમારા માટે બીજું કોઈક લે?
૫. તમારી દરેક પ્રવૃત્તિ-પસંદગી બુદ્ધિથી થાય છે કે લાગણીથી?
૬. તમને કોઈક અણજાણ પરિબળો (દા.ત. ખોટ, માંદગી)ની સતત બીક લાગે છે?
૭. તમે બીકણ અને ડરપોક છો?
૮. તમે કંજૂસ છો કે ઉદાર (તમારી સમજ પ્રમાણે)?
૯. તમે બિનજરૂરી વસ્તુઓ (દા.ત. જૂનાં કપડાં, રાચરચીલું) ભેગી કર્યા કરો છો?
૧૦. તમે આત્મવિશ્વાસુ છો? (સેલ્ફ કોન્ફિડન્સ)
૧૧. તમે જરૂર ના હોય તો, ના પાડી શકો છો? ના પાડો છો?
૧૨. તમે સતત ગૂંચવાયેલા (કન્ફ્યુઝ્ડ) રહો છો?
૧૩. તમે તમારા નિર્ણયો નૈતિકતાને ધ્યાનમાં રાખીને લો છો કે પછી નફા-નુકસાનને?
૧૪. તમને કશા વળતરની અપેક્ષા વગર સેવા કરવાનું ગમે?
૧૫. તમને થોડાકમાંથી થોડું, કોઈ શરત વગર આપવાનું ગમે?
૧૬. તમને તમારા જીવન અંગે સતત ફરિયાદ રહે છે?

ગણતરને મારી આ બાબતો સાથે સંબંધ છે. એ અંદરની બાબતો ક્યાંયે કોઈ બિઝનેસ કાર્ડ પર છપાવેલી હોતી નથી. મારા જ અસ્તિત્વનો એ મહત્ત્વનો

ભાગ, મારી જુદીજુદી પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યક્ત થાય છે. ગણેલાને આમ મારા આંતરિક ગુણો સાથે સંબંધ છે.

જરૂરી નથી કે મારા એ બે ભાગ, ભણેલો અને ગણેલો, હંમેશાં સાથે, સંપીને, હાથમાં હાથ મિલાવીને ચાલતા હોય! મારે, તમારે, આપણે એક ભૂતકાળ હોય છે. ભૂતકાળમાં એ દુઃખદ અનુભવો, ખાસ કરીને, મારા વર્તમાનને પ્રભાવિત કરે છે. એમાં વળી શાસ્ત્રો મારા આગળના જન્મોના સંસ્કારોની છાપ ઉમેરે છે.

મારે ઈચ્છાઓ છે.

મારે અભરખા છે.

મારે વાસનાઓ છે.

મારે ઓછપ છે.

મારે અધૂરપ છે.

મારે લોભ અને લાલચ છે.

ઈર્ષ્યા અને અદેખાઈ છે.

ગણતરીઓ, અપેક્ષાઓ છે.

આ એવું બધું છે કે જેને મારી સમૃદ્ધિ, સત્તા, પ્રતિષ્ઠા, શિક્ષણ સાથે કોઈ સંબંધ નથી.

ગણેલાનો એક અર્થ ડહાપણ – બીઈંગ વાઈઝ હોઈ શકે.

ગણેલાનો એક અર્થ સમતોલ – બેલેન્સ હોઈ શકે.

ગણેલાનો એક અર્થ સરળ અને સ્વસ્થ થઈ શકે.

મને સતત કોઈકે ટેકાની, કોઈક અટેકણની, કોઈના સથવારાની જરૂર કેમ પડે છે?

મને સતત એ ટોળાંની જરૂર કેમ પડે છે?

હું મારી સમજ પ્રમાણે સંજોગોનો સામનો કરવાને બદલે એ અસ્પષ્ટ આધારો (અનક્લીયર સોર્સિસ)ની પાછળ કેમ દોડું છું?

એ રાજકીય નેતાની કે ધાર્મિક નેતાની સભામાં બે હજાર માણસો હાજર હતા, એમ કહીએ ત્યારે જરૂરી નથી કે એ માણસોની હાજરી એ નેતાની સફળતા કે પ્યાતિ સાબિત કરે છે. કારણ કે એ માણસો એમની પોતાની, અંગત જરૂરિયાતના કારણે એ સભામાં જોડાય છે. એમાં ભણેલા હોય, પણ જરૂરી

હું ભણેલો છું કે ગણેલો? ચાલો, નક્કી કરીએ

નથી કે એ બધા ગણેલા હોય! અમેરિકાના ભૂતપૂર્વ પ્રેસિડન્ટ મિ. ક્લિન્ટન સાથે વ્હાઈટ હાઉસમાં જે થયું એ, માણસના એ આંતરિક ભાગની, ખાનગી ભાગની વાત છે.

ઉંમર વધે તેમ ડહાપણ વધે એવી એક માન્યતા છે.
ઘરડા ગાડાં વાળે એવી એક દલીલ છે.
વડીલો પૂજનીય છે એવો એક આદર્શ છે.

આ બધી માન્યતાઓ છે, વાસ્તવિકતા નથી. જે વાસ્તવિક નથી, જે થઈ શકતું નથી, જે શક્ય નથી એ આદર્શની વાતો કરવાનું પરોક્ષ આનંદ આપે છે. આ નકારાત્મકતા નથી! આ વાસ્તવિકતા છે. નક્કર વાસ્તવિકતા. આદર્શનાં બાણાં ફૂંકવાનું મને ગમે છે. આપણે જે કંઈ કરીએ છીએ એ હંમેશાં સ્પષ્ટ હોતું નથી. હા, ક્યારેક વળતરની અપેક્ષા જરૂર હોય, પરંતુ એ વળતર હંમેશાં સ્પષ્ટ હોતું નથી. ‘તીર નહીં તો ટપ્પો’ એ પણ એક જાણીતું વિધાન છે.

જો ઉંમરને ડહાપણ સાથે સંબંધ હોય, જે ગણેલાને ડહાપણ સાથે સંબંધ હોય કે પછી શિક્ષણ કે સમૃદ્ધિને ગણેલા-ગણતર સાથે સંબંધ ન હોય તો એ બધું નિરાંતે સમજવું પડે.

બીઈંગ વાઈઝ એટલે : નમ્રતા, નૈતિકતા, સદ્ભાવ, સહૃદયતા, ઉદારતા, શાન્તિ, સંનિષ્ઠતા, દયા-કરુણા અને સમ્યક્ ભાવ.

કેટલું અઘરું છે ડહાપણ મેળવવાનું? હું ડાહ્યો છું ખરો?

‘ભણ્યો પણ ગણ્યો નહીં’ એમ કહીએ ત્યારે એનો અર્થ એમ થાય કે એની પાસે ડિગ્રી તો મોટી છે બાકી માણસ તરીકે છે ‘પિત્તળ છાપ’! બરાબરને?

‘ઘરડા ગાડાં વાળે’ એમ કહેવાય છે. એમના અનુભવો અને જીવન અંગે સ્પષ્ટ ધ્યેય અને સ્વચ્છ જીવવાની રીતોની વાત આવે છે. આવું દેખાય છે? તો એમ પણ કહી શકાય ને કે ઘરડો થયો, ઉંમર થઈ, પણ ડહાપણ ન આવ્યું!

કે પછી એમ કહેવાય ને કે ‘ઘરડા ગાડાં વાળે’ કે પછી ‘ઘરડા ગાંડાયે કાઢે!’

હા, આપણને નવાઈ જરૂર લાગે જ્યારે આપણે એ વડીલોને એમની ઉંમર, એમના અનુભવ, એમના સ્થાન અને મોભા પ્રમાણે વર્તતા ન જોઈએ ત્યારે. અને એવું કેમ થાય?

‘ભણ્યો પણ ગણ્યો નહીં’ કે પછી એ કથામાં, ભણેલા-ગણેલા એવા હજારો

માણસો હાજર હતા એમ કહું ત્યારે મારે સમજવું પડે કે એ કદાચ ભણેલા છે, પરંતુ ગણેલા નથી! ‘ગણેલા હોવું’ એ વાતને ઉંમર, સમૃદ્ધિ, શિક્ષણ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. બિલકુલ નહીં!

મનોવૈજ્ઞાનિકોના મતે ડહાપણ એટલે જીવનની અભિન્ન પરિસ્થિતિઓને સમજી, સ્વીકારી, બુદ્ધિ અને અનુભવ દ્વારા જીવનની ચડતી-પડતી-અનિશ્ચિતતામાંથી સંતુલન કેળવવું. આ પણ ગણેલા હોવા અંગેની એક વાત છે. આ દિશામાં બીજો એક મુદ્દો છે અને એ છે, ‘બુક-સ્માર્ટ અને સ્ટ્રીટ સ્માર્ટ’. બુક સ્માર્ટ એટલે પુસ્તકિયું જ્ઞાન. ભણાતર, શિક્ષણ, એ બધું હોય પણ બીજી બધી દિશાઓમાં, વ્યવહારમાં બુદ્ધિ હોય! બાકી બધામાં ‘પછાત’ હોય! પુસ્તકિયા જ્ઞાનની સાથેસાથે વ્યવહારુ જ્ઞાન, કોઠાસૂઝ પણ હોવી ઘટે. એ લોકો માટે ‘પુસ્તકિયો કીડો’, ‘ભેજાબાજ’, ‘ભેજું’ એવા શબ્દો પણ વપરાય છે. સ્ટ્રીટ સ્માર્ટ એટલે જ કદાચ ‘ગણાતરવાળા’, ગણેલા!

‘ભણ્યો પણ ગણ્યો નહીં’ એમ કહીએ ત્યારે શક્ય છે કે આપણે એ માણસના અંધવિશ્વાસની, અંધશ્રદ્ધાની વાત કરીએ છીએ. એ શિક્ષિત છે પણ એનામાં સામાન્ય સમજ, ‘કોમન સેન્સ’નો અભાવ છે. ઘણા અભણ માણસો, અશિક્ષિત માણસો – સરખામણીમાં ખૂબ આગળ હોય છે. શિક્ષણ અને સમૃદ્ધિમાં એ ‘ઝીરો’ હોય પરંતુ બાકી બધામાં એ ‘હીરો’ હોય! આગળ આપેલા એ સોળ પ્રશ્નોના જવાબો, તમારા પોતાના, સાચા જવાબો પર વિચાર કરજો. આ વિષય સમજવામાં જરૂર મદદ થશે. છટકબારીઓની, ક્રિયાકાંડની, ટોળાંઓની મારે જરૂર કેમ પડે? શું ખૂટે છે? શેની શોધમાં હું સતત, અહીંતહીં ભટક્યા કરું છું? અને એ રખડપટ્ટી પછી પણ મને, મારે જે જોઈએ છે તે મળે છે ખરું?

માનવજીવન પોતે જ અપૂર્ણ છે. તે ક્યારેય પૂર્ણ થતું નથી. થઈ શકે નહીં એટલે ‘કશુંક ખૂટે છે’ એ લાગણી તો હંમેશાં રહેવાની. હું એ લાગણીનો સામનો કેવી રીતે કરું છું એ બહુ મહત્ત્વનું છે. જીવનની નક્કર વાસ્તવિકતાઓને સ્વીકારી, છટકબારીઓમાં પડવાને બદલે, બીક કે ચિંતા રાખવાને બદલે, કોઈની શેહશરમમાં આવ્યા સિવાય સરળ અને સંતુષ્ટ જીવન જીવવું એ પણ ‘ગણેલા’ હોવુંનો પર્યાય હોઈ શકે.

હું ભણેલો છું કે ગણેલો?

કશું નક્કી થયું?

વિચારવાનું ચાલુ રાખજો.

હું ભણેલો છું કે ગણેલો? ચાલો, નક્કી કરીએ

ઇઝ ઇટ વર્થ? (શું એ વાજબી છે?)

જ્યારે પણ કશુંક નવું કરવાની વાત આવે ત્યારે આ પ્રશ્ન પુછાય છે, શું એ યોગ્ય છે? શું એ વાજબી છે? શું એ જોખમના સંદર્ભમાં વધારે ફાયદાકારક છે? ક્યાંયે માનહાનિની ચિંતા નથી ને? આપણી આબરૂને આંચ આવે એવું નથી ને? કરવા જેવું છે ને? સારું છે ને? જે કરો તે વિચારીને કરજો. પછીથી પસ્તાવું ના પડે!

‘ઇઝ ઇટ વર્થ?’ ભલે કોઈ એક નાની બાબતમાં આ પ્રશ્ન આપણને નાનો લાગતો હોય. પરંતુ સમગ્ર વાત બહુ નિરાંતે વિચારવા જેવી છે.

આપણે સવારથી સાંજ સુધી કંઈક ને કંઈક કરતા રહીએ છીએ. આપણે સતત વ્યસ્ત-બિઝી રહીએ છીએ. કોઈ પણ ઉંમરે આ વાત સાચી છે. અને કશું પણ કરીએ ત્યારે ત્યાં, એની પાછળ કોઈક પ્રયોજન હોય છે. કારણ સિવાય એટલે કે એમ જ, ખાલી-ખાલી કશું થતું નથી. આપણે ઘણું બધું કરીએ છીએ. ઘણું બધું જાણી જોઈને જ્યારે થોડું-ઘણું અજાણતાથી. બાકી ઘણું બધું આપણે સમજી-વિચારીને જ કરીએ છીએ. અને મારું એ બધું સારું અને સાચું, કરવા જેવું છે એમ સાબિત કરવા માટે મારી પાસે પૂરતી દલીલો પણ છે.

ખરેખર? શું એ સાચું છે? શું એ સાચું છે કે હું જે કંઈ કરું છું એ હંમેશાં ‘યોગ્ય’ છે? ‘વાજબી છે?’ કરવા જેવું જ હોય છે? ખરેખર? હું કરું છું એટલે એ યોગ્ય જ હોવું જોઈએ. નહીંતર, હું કરતે શું કામ? સાચું છે. ઉપરછલ્લી રીતે તો એ સાચું જ છે. જરાક ઊંડાણથી જુઓ અને ચકાસો અને નિરાંતે શાન્તિથી, સહજ અને સરળ બનીને પૂછો :

‘શું હું, જે કંઈ કરું છું તે ખરેખર વાજબી છે?’ ‘ઇઝ ઇટ વર્થ?’ શું એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે? આખી વાતને બે દિશાઓમાં તપાસીએ. (૧) મારી મૂળભૂત જરૂરિયાતો અને (૨) ‘વર્થ’ એટલે શું?

૧. મારે અનેક ઇચ્છાઓ છે. અનેક જરૂરિયાતો છે. એષણાઓ છે. અભરખા છે. સમગ્ર જીવન મારી આ જરૂરિયાતોના ચકરાવામાં ઘૂમ્યા કરે છે. મારી આ લોકની સમયમર્યાદા પૂરી થાય છે, પરંતુ મારી એ બેસુમાર ઇચ્છાઓ

ક્યારેય પૂરી થતી નથી. કથા-કીર્તન, હવન-ભજન પણ મારા એ સોદાઓ માટે જ કરું છું.’

શરૂઆત થાય મારી પાયાની, અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાની જરૂરિયાતોથી. ખોરાક, પોશાક, રહેઠાણ, હવા-પાણીથી શરૂ કરી સલામતી, સુરક્ષિતતા અને ત્યાર બાદ આવે કુટુંબ, સમાજ, મિત્રો, સંબંધીઓ, પ્રેમ, સહકાર અને સથવારો વગેરે. આ બધું પૂરું કરતાં-કરતાં જો વળી સમય બચી જાય તો મારી સર્જનાત્મકતા, આધ્યાત્મિકતા જેવી ઉચ્ચ કક્ષાની જરૂરિયાતોમાં ધ્યાન જાય. મોટા ભાગના માણસો, આ જગતમાં માત્ર પ્રાથમિક જરૂરિયાતોમાં જ એમનું જીવન વિતાવી દે છે.

જન્મ મળ્યો છે તો હાથ-પગ હલાવવા જ પડે એ બહુ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ ક્યાં સુધી, કેટલે સુધી અને કેટલા લાંબા હલાવવા, હાથ એકલા હલાવવા કે પછી પગ પણ હલાવવા એ બાબતમાં કેટલી બધી વિવિધતા છે? બાકી સૂવા માટે છ ફૂટની જગ્યા જોઈતી હોય કે પછી જમવામાં એક રોટલો અને થોડીક ભાજનું શાક પૂરતું હોય તો, બાકી બધું હલાવ્યા કરીએ છીએ એનું શું? અને ત્યારે ‘ઇઝ ઇટ વર્થ? એવો પ્રશ્ન કેમ ઊભો થતો નથી?

જીવન સરળ તો નથી જ. બાકી સવારથી સાંજ સુધી કોઈ પણ ઉંમરે માણસ જંપીને બેસી શકતો કેમ નથી? અરે! નિવૃત્ત થયેલા માણસો પણ, મોટી ઉંમરે પણ, જાણે કે ઝડપથી પોતાનું બાકી બધું પૂરું કરવાની તાલાવેલીમાં હોય છે કે નહીં? માણસ ક્યારેય નિવૃત્ત થાય છે ખરો? અને નિવૃત્તિ એટલે શું? ત્યાં પણ, એક એંશી વર્ષના વડીલને એ પ્રશ્ન થવો જોઈએ કે ‘હું જે કંઈ કરું છું, ઇઝ ઇટ વર્થ?’ આ આખી વાતને જરા નિરાંતે, ગંભીરતાથી વિચારવા જેવી છે. એમ ફટાક દઈને, કૂદી પડીને દલીલો કરું એટલી સહેલી આ વાત નથી!

મને જો હોશિયારીનો ભ્રમ હશે તો આ આખી વાત ‘ઇઝ ઇટ વર્થ’ બિલકુલ નહીં સમજાય! કારણ કે ભ્રમ અનેક પ્રકારના છે અને હોશિયારીનો, જ્ઞાનેશ્વરીનો, બુદ્ધિશાળીનો ભ્રમ એ પણ પ્રશ્નાર્થ છે. જેઓ હોશિયાર છે એમને ક્યારેય હોશિયારીનો દાવો કરવો પડતો નથી. અને જેઓ હોશિયારીનો દાવો કરે છે તેઓ ખરેખર હોશિયાર છે ખરા? મારે મારી આવડતનો, મારી હોશિયારીનો, મારી લાયકાતનો આમ ઢંઢેરો કેમ પીટવો પડે છે? ‘ખાલી ચણો વાગે ઘણો’ એ વાતને પણ તેઓ સમજવા, સ્વીકારવા તૈયાર નથી! સમજાય છે ને કે આ

ઇઝ ઇટ વર્થ? (શું એ વાજબી છે?)

કોની વાત ચાલે છે? એમના માટે તો આ જ 'વર્થ' છે, વર્થ જ છે! આર.ડી., તમને ના સમજાય, તો એ તમારો પ્રોબ્લેમ!

વાત જરૂરિયાતોની, ઈચ્છાઓની, અભરખાની ચાલે છે અને એની યાદી બહુ લાંબી છે. એક વાર જીવવા માટેની પાયાની જરૂરિયાતો પૂરી થાય એટલે મારું ધ્યાન વાહવાહ, અભિવાદનો, સત્કારસમારંભો, સ્ટેજ પરની ખુરશીઓ, તકતીઓ અને ફોટા પડાવવા તરફ જાય છે. એ પતે ના પતે અને સત્તા-પ્રતિષ્ઠા, વગ-લાગવગ તરફ મારું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય. આ બધું થયા કરે છે ત્યારે, ક્યારેય હું મારી જાતને એમ પૂછું છું ખરો કે 'ઇંઝ ઇંટ વર્થ?' શું કામ? આ બધી દોડાદોડ, માથાકૂટ, ધમપછાડા, હાયવલુરા શેના માટે?

માણસ બહિર્મુખી છે. એટલે કે એનું ધ્યાન સતત બહાર જ રહે છે. બહાર સતત ભટકતો રહેતો એ માણસ જો અંતર્મુખી બને તો, 'ઇંઝ ઇંટ વર્થ' એને તરત સમજાઈ જાય. એનું ધ્યાન બહારની માહિતીઓમાં છે. એ એની જાત માટે સાવ અજાણ છે કે પછી એમ પણ બને કે એ એની જાતને જે જાણે છે એ જાણવા જેવી નથી, અને એટલે જ એ એની સાચી ઓળખાણથી ભાગી રહ્યો છે!

મનોવિજ્ઞાનમાં એક સિદ્ધાંત એવો છે કે જેઓ અંદરથી ખાલી છે તેઓ બહારનું બધું ભેગું કરવામાં વ્યસ્ત રહે છે. 'ઇન્ટર્નલ પ્રોસ્પેરિટી' – આંતરિક સમૃદ્ધિ નામનો એક વજનદાર શબ્દ છે. આ પ્રકારના બહિર્મુખી માણસોને, સતત દોડતા રહેતા માણસોને, સતત ભેગું કર્યા કરતા, અધરાયા અને અસંતુષ્ટ માણસોને સમજવા માટે 'એમ્પિટનેસ વિધિન' નામનો એક સિદ્ધાંત છે. જેઓ લોભિયા છે, અધરાયા છે તેઓ ક્યારેય સંતુષ્ટીનો, સુખનો અનુભવ કરી શકે નહીં! બહારની સમૃદ્ધિથી એ અંદરનો ખાલીપો પુરાતો નથી. એમના માટે આ પ્રશ્ન 'ઇંઝ ઇંટ વર્થ', પરાયો, પરદેશી અને અદ્ભૂત છે!

જેઓ સતત બહારનું બધું ભેગું કરવામાં પડ્યા છે, અભિવાદનો, વાહવાહ, લટકણિયાં, ફોટા પડાવવામાં વ્યસ્ત રહે છે તેઓ છેવટે તો કશું પણ સાથે લીધા સિવાય, એવા ને એવા, કોરાધાકોર અડીંથી વિદાય થાય છે. યોગવિજ્ઞાન પ્રમાણે એમનું એ અધરાયાનું ચકરડું એમ જ આગળ ચાલુ રહે છે! મોક્ષ અને નિર્વાણ એ માત્ર વાતો જ છે!

૨. આ પ્રશ્નનો બીજો મુદ્દો સમજીએ. શું એ 'વર્થ છે?' શું એ 'વાજબી છે?' 'વર્થ' શબ્દના શબ્દકોષ પ્રમાણે અનેક અર્થ હોઈ શકે. 'વર્થ' શબ્દ ભૌતિક

સમૃદ્ધિ, ભાવતાલ, ભૌતિક મહત્ત્વ અને નૈતિક તાકાત, આદર્શ-મૂલ્યના સંદર્ભમાં સમજી શકાય. આપણે આ આખી વાતને 'ટેક્નિકલ' ઉર્ફે બોરિંગ નથી બનાવવી. આપણે આ આખી વાતને મારા આ માનવજીવનના કીમતી સમયના સંદર્ભમાં મૂલવવી છે. લેખના અંતે મારે મારી જાતને આ પ્રશ્ન પૂછવો છે કે હે ભલા માણસ, આ તું સવારથી સાંજ, આ તું બાળપણથી એંશી થયા ત્યાં સુધી, આ તું દસ-બાર સ્ટોર થયા પછી, આ તું ગુજરાત છોડી અમેરિકા આવ્યો પછી... જે કંઈ કરી રહ્યો છે, એ 'ઇઝ ઇટ વર્થ?' શું એ યોગ્ય છે? શું એ વાજબી છે? ઇચ્છવાયોગ્ય છે?

બજારમાંથી ખરીદી કરવાની હોય ત્યારે તો ભાવતાલ કરવામાં આપણે બહુ પાક્કા છીએ. રીંગણાં કેમ આપ્યા? પાપડી બહુ મોંઘી છે. આવી સામાન્ય બાબતોથી શરૂ કરી, હોટેલ-મોટેલના સોદા કે પછી મૂડીરોકાણોની બાબતમાં તો આપણે 'વર્થ' બરાબર તપાસીએ છે, ચકાસીએ છીએ. આ એ વાત નથી. આ વાત છે મારા એ વ્યવહારોની નૈતિકતા અંગે. મારા એ વ્યવહારોની સચ્ચાઈ અને પ્રામાણિકતા અંગેની. ઢોંગ, બનાવટ, આડંબર, છેતરપિંડી, લોભ, લાલચ, અસંતોષ વગેરે બાબતમાં ક્યારેય મને પૂછવાનું મન થાય છે કે 'ઇઝ ઇટ વર્થ?'

સવાલ એ પણ થાય કે તો પછી 'આ જીવનનો, જીવવાનો અર્થ શો? આ એક અઘરો પ્રશ્ન છે, કારણ કે જો આ જીવનનો અર્થ સમજાઈ જાય તો તો, જીવન જ સમજાઈ જાય' અને તો 'વર્થ' પૂછવાનો પ્રશ્ન જ ઊભો ન થાય.

મને સમય મળ્યો મને સંબંધો મળ્યા. મને સમૃદ્ધિ મળી અને સૌથી ઉપર, સૌથી મહત્ત્વનું, મને આ શરીર મળ્યું. મને આ મળ્યું છે. મેં એ મેળવવા માટે ખૂબ મહેનત કરી છે. એટલે કે એ બધું મારી મહેનતનું પરિણામ છે એમ કહેવાનું મને મન થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ત્યાર પછીનો પ્રશ્ન એ છે કે મને, એ જે કંઈ મળ્યું છે એનો ઉપયોગ હું કંઈ રીતે કરું છું? અને ત્યાં યોગ્યતાનો, વાજબીપણાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય.

મને મળેલું બધું બે દિશામાં ઉપયોગ કરી શકાય. ભોગવિલાસ અથવા સ્વકલ્યાણ. હા, કોઈક વીરલાઓ લોકકલ્યાણ અર્થે પણ એમનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દે છે. હું જે કંઈ કરું છું, મારા દ્વારા જે કંઈ થાય છે એ બાબતમાં મારે થોડુંક જાગ્રત થવાની જરૂર છે. ઓછામાં ઓછું મારે કશું પણ કરતાં પહેલાં, નફો-નુકસાન ધ્યાનમાં રાખવાને બદલે, અંતરાત્માની સાક્ષીએ, મારી જાતને એમ પૂછવું જોઈએ કે, 'ઇઝ ઇટ વર્થ?' બહારનો અવાજ તો ફટાક દઈને તૂટી

પડશે, ‘બરાબર જ હોય ને?’ એને થોડીક વાર માટે મુલતવી રાખો. પેલા થોડાક શાન્ત, ધીર, ગંભીર, અંદરના અવાજને સાંભળો. એ મને સારું કહે છે. ‘વર્થ’ છે કે નહીં એ સમજવા બહુ ભોળા હોવું, બહુ બુદ્ધિશાળી હોવું જરૂરી નથી.

આપણે સતત સુખ, શાન્તિ, આનંદ શોધીએ છીએ. આ પણ મારા જીવનનો અર્થ હોઈ શકે. દરેક વ્યક્તિતનાં એ માટેનાં સાધનો, માધ્યમો અલગ-અલગ છે. દા.ત. કોઈને કમાવામાં, ભેગુ કરવામાં મજા આવે તો વળી બીજા કોઈને વાપરવામાં, જલસા કરવામાં મજા આવે. કોઈને સ્વ-આનંદમાં, નિજાનંદમાં મજા આવે તો વળી ઘણા બધાને અભિવાદનો અને વાહવાહમાં મજા આવે. ‘ખાઈ-પીને મજા કરો’ એ પણ જીવનનું સૂત્ર હોઈ શકે. સવાલ એ નથી કે શું કરવાથી મજા આવે, સવાલ એ છે કે એ બધું કર્યા પછી પણ મજા આવે છે કેમ? અને આગળ કહ્યું તેમ ‘અંદરનું પોલાણ’ બહુ મોટી બાબત છે. કદાચ એ મજાનું માધ્યમ નથી, પણ મારી જાત સાથેની છેતરપિંડી છે. મારી જાતથી ભાગવાની વાત છે. અંદરના અવાજને બળજબરીથી દાબી દેવાની વાત છે. કારણ કે ‘ઇઝ ઇટ વર્થ એ છેવટે તો હું જ નક્કી કરું છું ને?’

જરૂર છે માત્ર થોડીક સભાનતા કેળવવાની. જો હું મારા લોભ, લાલચ જેવાં પરિમાણોને સમજી લઉં, નફા-નુકસાનના સોદાઓ સમજી લઉં, મારી મહાનતાના, મારા લાયકપણાના, મારી મોટાઈના અહમ્ને સમજી લઉં તો મને ‘વર્થ’ શું છે એ ખરેખર સમજાઈ જાય. અને તો મારે (૧) મારી જાતથી ભાગવાની જરૂર પડતી નથી કે પછી (૨) કોઈ મંદિર-મસ્જિદ-દેવળ, સાધુ-મહાત્મા, જ્યોતિષ કે વકીલ પાસે આંટા મારવાની જરૂર પડતી નથી. મારી એ પ્રવૃત્તિઓમાં મારે સતત એ પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ કે ‘ઇઝ ઇટ વર્થ? શું એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે?’

નિષ્કર્ષ

શું સમજવું મારે આ બધાનું? કેવી રીતે નક્કી કરવું મારે મારું અને મારાનું વર્થ?

પૂર્વની સંસ્કૃતિ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ જીવનની શૈલીની બાબતમાં ખૂબ જુદી છે. આપણે પરદેશમાં, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં રહેઠાણ પસંદ કર્યું. અને હવે તો, ઇન્ટરનેટ ખૂલ્યા પછી, અંતરિક્ષમાં રહેઠાણો શરૂ થયા પછી, કશું જાણે કે પૂર્વનું કે પશ્ચિમનું એવું જુદાપણું રહ્યું નથી!

પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ સમજવી પડે એવી છે અને એ સમજાય પછી જ મારે મારી જાતની 'વર્થનેસ', મારા વ્યવહારોની યોગ્યતા વગેરે તપાસવું પડે.

'વર્થ' શબ્દના અર્થ આપણે આગળ જોયા. બે અર્થ મહત્ત્વના છે.

૧. ભૌતિક સમૃદ્ધિ અને એ ભૌતિક સમૃદ્ધિનું સ્થૂળ મૂલ્ય.

૨. નૈતિકતાના સંદર્ભમાં આદર્શો અને મૂલ્યોનું અમલીકરણ અને આધ્યાત્મિકતા.

સાવ સરળ છે સમજવાનું કે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ માનવજીવનને ભૌતિક સમૃદ્ધિ, ભૌતિક મહત્ત્વના સંદર્ભમાં મૂલવે છે જ્યારે પૂર્વની સંસ્કૃતિ આ માનવજીવનને નૈતિકતાના, આધ્યાત્મિકતાના અર્થમાં મૂલવે છે. હવે પ્રશ્ન એ ઊભો થયો કે મારી પરદેશની મુસાફરી પછી 'હું ક્યાં?' મારું 'વર્થ' કઈ દિશામાં જશે? ભોગવિલાસમાં, ખાઈ-પીને મજા કરવામાં કે પછી બીજું કંઈ?

પરિવર્તન બહુ મોટી બાબત છે. બધું જ ખૂબ ઝડપે બદલાઈ રહ્યું છે. હું પણ ખતરનાક ઝડપે બદલાઈ રહ્યો છું. મૂલ્યો, આદર્શો પણ બદલાઈ રહ્યાં છે. માણસ વધારે ને વધારે ભૌતિકવાદી બની રહ્યો છે. નૈતિકતાના, સારા-ખોટાના અર્થ પણ બદલાઈ રહ્યા છે.

નૈતિકતાને-મોરેલિટીને સાચા-ખોટા સાથે સંબંધ છે. મને ખબર છે કે સારું શું અને ખોટું શું? પ્રશ્ન ખબર છે કે નહીં એ નથી. પ્રશ્ન એ છે કે છેવટે કોણ જીતે છે? જ્યારે પણ સાચું-ખોટું નક્કી કરવાનું થાય છે ત્યારે મારી, મારી માન્યતાઓની, મારા ચારિત્ર્યની કસોટી થાય છે. અને ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે 'ઇઝ ઇટ વર્થ?'

ચારિત્ર્ય એટલે મારા સારા-નરસા વ્યવહારોનો સરવાળો. એ આધારે મારી આબરૂ, મારી છાપ, મારી પ્રતિષ્ઠા નક્કી થાય છે. લોકો મને મારા એ વ્યવહાર, વ્યવહારોના આધારે મૂલવે છે. મારે કોઈનાં મૂલ્યાંકનોની જરૂર શું કામ પડે? મને તો ખબર જ છે કે 'વોટ ઇઝ માય વર્થ?'

આપણે બધા એક જ ઈશ્વરની પેદાશ છીએ, પરંતુ આપણે બધા સરખા નથી. એટલે મને, તમને, આપણને આપણી યોગ્યતા, આપણી લાયકાત, આપણા વાજબીપણાના પોતાના માપદંડ છે.

ચારિત્ર્ય, નૈતિકતા, આધ્યાત્મિકતા એ બધું જ જાણે કે બદલાઈ રહ્યું છે.

એક નવા જ શબ્દકોષની રચના થઈ રહી છે. આ વિકસિત જમાનાના (દા.ત. અમેરિકાના) આધુનિક, હોશિયાર (કે પ્રપંચી) માણસ દ્વારા!

આધ્યાત્મિકતા એટલે પૂજા-પાઠ, કથા-કીર્તન, હવન-ભજન માત્ર નહીં.
આધ્યાત્મિકતા એટલે વિચાર અને આચાર વચ્ચે સંતુલન,
એટલે કે જે કહું છું એ જ પ્રમાણે વર્તુ છું.
બે મોઢે વાત કરવી એટલે આધ્યાત્મિકતા નહીં.
બતાવવાના દાંત જુદા અને ચાવવાના જુદા એવું નહીં.
હાથીની અંબાડી અને ગધેડાના ગુણ એવું નહીં.
હસવું અને લોટ ફાકવો એવું નહીં.
મૂળ ભારતીય, પણ લાભો બધા અમેરિકાના એવું નહીં.
હાથમાં માળા, પેટમાં લહારા એવું નહીં.
એક મ્યાન, બે તલવાર એવું નહીં.

વિચાર અને વર્તન વચ્ચે સંતુલન રહ્યું નથી. મને અમેરિકાના બધા જ લાભો અને સગવડો ગળ્યા-ગળ્યા લાગે છે, પરંતુ મને આ અમેરિકનો કડવા-તૂરા લાગે છે! આ સંઘર્ષ છે. અને સંઘર્ષ છે ત્યાં સુખ, શાન્તિ, આનંદ શક્ય નથી. અને એટલે જ મેં પણ, હાથીની અંબાડી પહેરી લીધી છે. ભારતીય ગળથૂથી અને અમેરિકન નાગરિકત્વ! કેવી રીતે નક્કી કરવું મારે, મારું વર્થ?

જ્યાં સુધી સરળતા નથી, જ્યાં સુધી કાવાદાવા, ઘાલમેલ, છેતરપિંડી છે ત્યાં સુધી સંતોષ કે સરળતા શક્ય નથી. 'ઇઝ ઇટ વર્થ' એ પ્રશ્ન જરાયે અઘરો નથી. કારણ કે હું જે કંઈ કરું છું એ હું જ નક્કી કરું છું અને મને ખબર છે કે હું શું કરું છું! મારી યોગ્યતા, મારું વાજબીપણું હું જ નક્કી કરું છું, એટલે એનાં પરિણામો મારે જ સ્વીકારવાં, ભોગવવાં પડે. મારી યોગ્યતા, મારું વાજબીપણું મારું વર્થ હું જ નક્કી કરું છું. સમાજની નજરમાં, મિત્રો-સંબંધીઓની નજરમાં હું જે હોઉં તે, મારી નજરમાં હું કેટલા પાણીમાં છું એની મને ખબર છે.

વ્હોટ ઇઝ ઇટ વર્થ?

હું કેટલા પાણીમાં છું, આર.ડી. ભાઈ?

એક માણસ તરીકે મારી 'લાયકાત' કેટલી?

માંદગી સ્વાભાવિક છે!

માંદગી એ શરીરનો ગુણધર્મ છે. સ્થૂળશરીર ઘરડું થાય, અશક્ત થાય, માંદું થાય અને કામ કરતું બંધ થઈ જાય. ત્યાં એનું કામ પૂરું થાય, શરીર નાશવંત છે. કમનસીબે હું મારા આ સ્થૂળ, નાશવંત શરીર સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવું છું, પોતીકાપણું અનુભવું છું અને એ લાગણીનું જોડાણ જ મારા દુઃખનું કારણ બને છે.

મારા જીવનમાં ખરેખર તો મારે મારાં બીજાં, બાકીનાં બે શરીર પર પણ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે. અને એ છે : કારણશરીર અને સૂક્ષ્મશરીર.

એટલે કે કુલ ત્રણ શરીર : સ્થૂળશરીર, કારણશરીર, સૂક્ષ્મશરીર.

સ્થૂળશરીર જે દેખાય છે, દોડાદોડ કરે છે, થાકે છે, ઘરડું થાય છે, માંદું થાય છે અને છેવટે સળગી જાય છે.

કારણશરીર એ મારા પૂર્વજન્મના સંસ્કાર, સ્મૃતિઓ, અનુભવો, ઈચ્છાઓ, વાસનાઓ, વસવસા વગેરેનો સમુદાય છે. મારા પૂર્વજન્મના સંસ્કાર અને આ જન્મનાં સારાં-નરસાં કર્મોનો સરવાળો. એટલે કે મારું કારણશરીર. આ કારણશરીર મારા આગળના જન્મની પૃષ્ઠભૂમિકા તૈયાર કરે છે.

મારા અસ્તિત્વનો ત્રીજો મહત્ત્વનો ભાગ એટલે મારું સૂક્ષ્મશરીર, મારો પ્રાણ, મારો આત્મા. અને આત્મા અજર અને અમર છે. કારણશરીરનું પોટલું એ આત્માને વળગેલું રહે ત્યાં સુધી એનો પુનર્જન્મ થયા કરે છે, શરીર બદલાયા કરે છે, અને એનો મોક્ષ, મુક્તિ, નિર્વાણ શક્ય નથી. આ યોગવિજ્ઞાનનું તારણ છે.

મારા માનવજીવનનું સમગ્ર અસ્તિત્વ આમ, આ ત્રણેય શરીરનું એક વ્યવસ્થિત ગૂંચળું છે, એકમ છે. એ ત્રણેયનું, પાયાનું જ્ઞાન મને હોય એ જરૂરી છે.

સ્થૂળશરીરને પેલું કારણશરીર દોડાવ્યા કરે છે, અને એમાં મારા વ્યવહારમાં, મારા વર્તનમાં, મારા વાણી-વિચારમાં મારા અનેક જન્મોના સંસ્કાર ભાગ ભજવે છે. હું જે કંઈ કરું છું એ બધું મારાં જ કર્મોનું પરિણામ છે.

ગઈ કાલ સુધીનાં મારાં કર્મો એ મારું આજનું ભાગ્ય છે.

મારાં આજનાં, હાલનાં કર્મો એ મારું આવતી કાલનું ભવિષ્ય છે. સ્થૂળશરીર એ મુક્તિનો, મોક્ષનો, નિર્વાણનો દરવાજો, માધ્યમ છે. મારાં જ કર્મો દ્વારા મારાં સુખ, દુઃખ નક્કી થાય છે. અને એ કર્મો મારા આ સ્થૂળશરીર દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે. સ્થૂળશરીર અશક્ત થાય, માંદું થાય. એ એનો સ્વભાવ છે. હું માત્ર સ્થૂળશરીર નથી એ સમજવું અહીં ખૂબ આવશ્યક છે. કારણ કે મારાં એ દુઃખોની સમજ અને સ્વીકાર મારા કારણશરીરને પ્રભાવિત કરે છે, અને એ કારણશરીર મારું હવે પછીનું સ્ટેશન નક્કી કરે છે. આ સમજવું પડે એવું છે.

હું સમજી લઉં કે હું માત્ર સ્થૂળશરીર નથી, કારણ કે એ સ્થૂળશરીર સળગતાંની સાથે મારી આ જન્મની મુસાફરી પૂરી થાય છે, મારી સળંગ મુસાફરી પૂરી થતી નથી. આ જન્મે મને મળેલું એ સ્થૂળશરીર નિર્જીવ થતાંની સાથે બાકીનાં બે શરીર આગળની મુસાફરી ચાલુ કરે છે. કારણશરીર સાથે સંકળાયેલું એ બધું ફરીથી એક નવા સ્થૂળશરીરનું સર્જન કરે છે. મુસાફરી ચાલુ રહે છે. ચોર્યાસી લાખ યોનિની આ વાત છે. કારણશરીરનું એ પોટલું મને, એ જીવને એ ચક્રોળમાં ફરતો રાખે છે. અનેક જન્મોની સાધના અને સત્કર્મો ભેગાં થાય તો જ આ ચક્રોળમાંથી છુટકારો શક્ય બને, અને એ એક અત્યંત અઘરી પ્રક્રિયા છે. પૂજા-પાઠ, કથા-કીર્તન, દાન-દક્ષિણા, વ્રત-ઉપવાસ એ બધું મને એ દિશામાં સક્રિય કરે છે, પરંતુ એટલું કરવાથી છુટકારો શક્ય નથી અને આ પણ નિરાંતે સમજવું પડે એવું છે.

એ બધું શરૂઆત છે. અંત નથી. રસ્તો છે એ દિશા તરફ જવાનો. એ સારી શરૂઆત છે.

કવિતાઓ, ભજનો, કથાઓ આ લાલચી માણસને અનેક લાલચો આપે છે. આ દિશા તરફ વાળવા માટે. એ લાલચુ માણસ એ ટૂંકા ગાળાના, આ જન્મના લાભો મળે એ લાલચે એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં સંકળાય છે. બાકી ‘આમ કરવાથી આ મળશે, તેમ કરવાથી તે બધું મળશે’ એમ કહેવું એ માણસની આંખમાં ધૂળ નાખવા જેવી બાબત છે. કદાચ આ પ્રકારની લાલચો અને બીક માણસને એક યોગ્ય દિશામાં વાળવાનું કામ ચોક્કસ કરી શકે. એ માધ્યમ છે, ધ્યેય નથી.

આધ્યાત્મિકતા એ સદ્વિચાર અને સદાચારની બાબત છે. સત્કર્મો સિવાય છુટકારો શક્ય નથી, અને તે પણ અનેક જન્મોની સાધના, મહેનત પછી જ.

લાલચુ માણસ ભગવાન સાથે સોદા કરવામાં પણ પાછી પાની કરતો

નથી, અને જાણે-અજાણે એનું કારણશરીરનું પોટલું બાંધ્યા કરે છે જે એને એ ચક્રરડામાં ફરતો રાખે છે.

આધ્યાત્મિકતાને વરેલો માણસ માત્ર અને માત્ર એનાં કર્મો પર જ ધ્યાન રાખે છે. સત્કર્મો જ કરતા રહેતા એ માણસને કોઈ 'રિચ્યુઅલ્સ' કરવાની જરૂર પડતી નથી. ટીલાં-ટપકાં, માળા-પ્રાર્થના કરવાની જરૂર પડતી નથી. એ સરળ અને સ્વચ્છ જીવન જીવે છે. એનું કારણશરીર ક્રમે-ક્રમે એ જીવ માટે એ સૂક્ષ્મશરીર માટે મુક્તિનો માર્ગ મોકળો કરે છે.

સ્થૂળ શરીર માંદું પડે છે. એ એનો ગુણધર્મ છે. હું મારા એ સ્થૂળ શરીરને જ મારું સર્વસ્વ માનું છું. હું એના જ રંગરોગાન કરું છું. એને હંમેશાં ઉત્તેજિત અને આકર્ષક રાખવા સક્રિય રહું છું. એટલે જ્યારે એ સ્થૂળશરીર માંદું પડે છે કે પછી અનાકર્ષક-કદરૂપું બને છે ત્યારે મને દુઃખ થાય છે. ગુસ્સો થાય છે. હતાશા થાય છે. જો હું મારા એ સ્થૂળશરીરની ક્ષણભંગુરતા, નાશવંતતા સમજી લઉં તો એની માંદગીથી મને દુઃખ થતું નથી. મને બીક લાગતી નથી. મને ચિંતા થતી નથી. જો હું મારું ધ્યાન, મારા સ્થૂળશરીર પરથી ખસેડી મારા કારણશરીર પર, મારા સૂક્ષ્મશરીર પર કેન્દ્રિત કરું તો, મારા સ્થૂળશરીરનાં એ દુઃખો સહ્ય લાગે છે, સ્વાભાવિક લાગે છે. હું માત્ર સ્થૂળ શરીર નથી એ સમજવું અત્યંત મહત્ત્વનું છે.

અને એ સ્થૂળશરીર કદરૂપું થાય, માંદું થાય તો પણ શું? હું જે શરીરને વળગ્યો છું, એ ક્ષણભંગુર છે, નાશવંત છે, કામચલાઉ છે, સળગી જવાનું છે. એ માત્ર ભોગવિલાસ માટે નથી. એ મારા કલ્યાણનું માધ્યમ પણ છે.

માંદગી એ મારા દુઃખનું ખરું કારણ નથી, કારણ કે માંદગી તો એ સ્થૂળશરીરનો ગુણધર્મ છે. એ અશક્ત થાય જ અને થવાનું જ છે. મારી અપેક્ષા રહે છે કે મારું એ શરીર કે જેને હું મારું સર્વસ્વ માનું છું એ હંમેશાં સશક્ત રહે, સુંદર રહે, આકર્ષક અને ઉત્તેજિત કરનારું રહે. પણ... એ શક્ય નથી. સુંદરતા અને કુરૂપતા સાથે ચાલે છે. યુવાની પછી ઘડપણ આવે જ આવે, અને મને એ સ્વાભાવિક કમની ખબર પણ છે. ખબર છે પણ સ્વીકારાતું નથી.